

„Okkal festünk tehát neki szamárfület”

A tudatlanság és ostobaság képei

Húsos képű, formátlan és vak nő, fején mákkoszorúval, amint mezítláb, szúrós cserjékkel és tövisekkel teli mezőn, úttalan utakon bolyong. Ruhája aranytól és ékkövektől pompázzon, s melléje a levegőbe denevért vagy baglyot fessünk. A fenti figurával nem az egyszerű nemtudást, hanem a bűnös tudatlanságot ábrázoljuk. Ez ama tudományok megvetéséből születik, amelyeket az embernek el kell sajátítania. Ezért festjük mezítláb, amint önként tér le az útról a tövises közé. Szeme világától megfosztottnak festjük, mert a tudatlanság az elme bénultságát és vakságát jelenti. (...) Mákkoszorúja a tudatlan elme nyomorúságos szunnyadását jelenti.”¹

Így festi le a Tudatlanságot (*Ignoranza*) az a híres, sok kiadást megért, sokak által forgatott és sokat másolt (sőt plagizált) kézikönyv, az *Iconologia*, azaz *különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. A leírásban szereplő denevér és bagoly az éji (s egyben a fejekben uralkodó) sötétséget jelképezi, a rút arc a tudatlanság rútságát. A mákkoszorúhoz nem kell kommentár, hiszen a növény Morpheus attribútuma, a bódító mákfőzet, a mákony, elősegíti a „nyomorúságos szunnyadást”, az elme eltompulását. Hozzáteszi viszont, hogy a Tudatlanság pompás, arannyal, drágakövekkel kivarrt ruhában páváskodik – ezt a lelki tudatlanság eltakarására viselik, hogy elleplezzék vele „tudatlanságuk nagy bűdösségét”.

Mindenképpen figyelemre méltó, hogy különbséget tesz a tudatlanság fajtái között: a nem-tudástól, ami tulajdonképpen egy-

1 Ripa, Cesare: *Iconologia*, ford., jegyz., utószó Sajó Tamás, Balassi, Budapest, 1997, 279.

fajta ártatlan – mondhatnánk „paradicsomi” – állapot („ignoti nulla cupido”)² elhatárolja a tudás elvetését, az ostobaságban, lelki sötétségben való akaratlagos megmaradást.

A tudatlanságot azonban nemcsak ezen az egy módon lehet lefesteni. Még további öt változat szerepel az *Ignoranza* megjelenítésére, többek között ahogy „a régi egyiptomiak” ábrázolták, „amikor minden dologban tudatlan embert akartak jegyezni, a földre tekintő szamárfej képmását festették meg”. Ahogyan pedig „a régi görögök festették”: „Szamár hátán ülő meztelen fiú. Szemeit kendő takarja, s kezében nádat tart. Azért festjük ilyen fiatalnak és meztelennek, mert a tudatlan szelleme egyszerű, gyerekes, és semmi jóval nincs felruházva. Szamárra ültetjük, mert ez értelem nélküli, csökönyös és tudatlansághoz mindenképpen illő állat...” A szemet fedő kendő a vak intellektust jelzi, a nád pedig azért illik a tudatlansághoz, mert törékeny és üres.³

A tudatlansághoz más hasonló bűnök is kapcsolódnak, így a Csökönyösség (*Ostinatione*) is. Az ezt jelképező nőalak fejét köd borítja, kezében szamárfejet tart, amely a tudatlanságot mutatja, hiszen az „a csökönyösség anyja”.⁴

Ugyancsak a tudatlanság kategóriájával rokonítja Ripa az Önhittséget (*Arroganza*), melyet így ír le: „Rozsdaszínű ruhába öltözött nő, fején szamárfülekkel. Bal karjával pávát szorít magához, miközben jobbját kinyújtott mutatóujjal magasba emeli. (...) Okkal festünk tehát neki szamárfület, mivel ez a bűn a tudatlanságból és ostobaságból fakad: (...) Ilyennek festették a régiek a Megátalkodottságot is, amely szinte azonos a Tudatlansággal.”⁵

A fennmaradt képzőművészeti emléanyagban azonban aránylag ritka az olyan alkotás, amely pontosan követi Ripa ikonográfiai előírásait. Néha összevonták őket, vagy csak egy részletét emelték ki és illesztették bele más allegorikus ábrázolásokba. Az előbbire érdekes és kevésbé ismert példa az itáliai Venafró püspöki szemináriumának egy 18. századi mennyezetképe, ahol a Tudatlanság szamárfejjel jelenik meg, mákból kötött csokrot tartva kezében, a kép háttérében a szamaron ülő, fentebb leírt kisfiút láthatjuk.⁶ A másikfajta, csak valamelyik részletet kiragadó megoldásból sok példa áll rendelkezésünkre, itt csak egyet idézünk: Antoon Claeissens festményét, amelyen Mars a művészetek és tudományok társaságában legyőzi a tudatlanságot. Az „alla romana” páncélba öltözött hadisten lábbal tapodja a szamárfüles ostobaságot, kezében tartva a kötelet, amivel azt

2 „Quod latet, ignotum est, ignoti nulla cupido.” (Ovidius: *Ars amatoria*, III. 397. „Senkisémet ismeri s nem kívánja meg azt, ami rejtett” – Gáspár Endre ford.)

3 Ripa: i. m. 280–281.

4 Uo. 446–447.

5 Uo. 48–49.

6 Valente, Franco: La Dottrina e l’Ignoranza con la testa di asino nel Seminario di Venafrò, francovalente.it, 2010.02.26. <https://www.francovalente.it/2010/02/26/la-dottrina-e-l%E2%80%99ignoranza-con-la-testa-di-asino-nel-seminario-di-venafrò/> (Valamennyi online hivatkozás utolsó letöltése: 2022. 05. 16.)

megkötözte, míg körötte a művészeti és tudományágakat meg-
személyesítő nőalakok foglalatoskodnak.⁷ (A csoportban csak
néhány műsát látunk, ám ott a festészet vagy a kereskedelem [!]
képviselője is.) A meglehetősen provinciális, manierista stílusú
festmény talán alkalmi dekoráció részét képezte, erre utalhat a
bonyolult és inkább csak a beavatott kortárs személyek számára
érthető tartalom. Három évtizeddel később Rubens már ennek
épp az ellenkezőjét festette meg egy ugyancsak allegorikus ké-
pén, („A háború következményei”), amelyen Mars nem a tudat-
lanságon, hanem a tudomány és művészet alkotásain tapos.⁸

Miután a tudatlanság, az ostobaság, a bolondság, s a hasonló,
idekapcsolódó más rokon kategóriák képzőművészeti megjele-
nítése nagyon sokféle lehet, az *Iconologia* által felsorolt elemek
közül eredetileg hármat választottam ki: a bolondot, a vakot és
a szamarat, mint e tulajdonságok allegóriáját. Ezek közül most
csak az elsőt tárgyalom, néhány ikonográfiai aspektusa kapcsán.

A bolond

„A korai középkor óta a bolond az, akinek a szava nem vehet
részt oly módon a társadalmi körforgásban, mint másoké: előfor-
dul, hogy szavát semmisnek tekintik, nem tulajdonítanak neki
igazságot, sem fontosságot, mivel jogilag nem hitelesíthet cse-
lekedeteket vagy szerződést, (...) Viszont előfordul az is, hogy
mindezzel szemben különleges hatalmat tulajdonítanak neki,
például azt, hogy rejtett igazságokat mond ki, ismeri a jövőt,
együgyűségében olyasmit lát, amit a mások bölcsessége képte-
len észrevenni.”⁹

Foucault magyarázata a fogalom kétféle középkori aspek-
tusáról nem csupán korunk látásmódja. A „bolond” fogalma a
szentírási könyvekben nagyon sokrétű, és semmiképpen sem
korlátozódik az „elmebeteg” (mára nagy mértékben dehonosz-
tálóvá vált) meghatározására. Általában mindenben a „bölcses-
ség” ellentétpárja, amiről viszont tudjuk, hogy „Principium
sapientiae timor Domini”, azaz „A bölcsességnek kezdete az
Úrnak félelme” (Péld 9,10) – de ugyanezt olvashatjuk a zoltá-

7 Antoon Claessens: *Mars a művészetek és tudományok körében legyőzi a tudat-
lanságot*, 1605, festmény, olaj, vászon, 197,5 x 279 cm, Groeningemuseum,
Bruges/Brugge, ltsz. 0000.GRO0680.I. Képhivatkozás: [https://upload.
wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a4/Antonius_Claessens_-_Mars_
surrounded_by_art_and_the_sciences_vanquishing_ignorance.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a4/Antonius_Claessens_-_Mars_surrounded_by_art_and_the_sciences_vanquishing_ignorance.jpg)

8 Peter Paul Rubens: *A háború következményei (A háború borzalmai)*, 1637–38, fest-
mény, olaj, vászon, 206 x 305 cm, Palazzo Pitti, Firenze, ltsz. 1912.86. Rubens
1638-ban Justus Sustermans firenzei udvari festőhöz írt levelében részletezte
a kép programját. Képhivatkozás: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/
commons/a/a7/Rubens_-_The_Consequences_of_War.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a7/Rubens_-_The_Consequences_of_War.jpg)

9 Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*, ford. Török Gábor, *Holmi*, 1991/3. 870.

rokban (Zsolt 111,10) és hasonlóan Jób könyvében (Jób 28,28).¹⁰ A „bolond” definícióját alapvetően ugyancsak a Példabeszédekben találhatjuk meg: „Stultitia hominis subplantat gressus eius et contra Deum fervet animo suo”, azaz „Az embernek bolondsága fordítja el az ő útját, és az Úr ellen haragszik az ő szíve.” (Péld 19,3) Magyarán a „bolond”, ellenszegül Istennek, a parancsolatoknak, sőt végső soron megkérdőjelezi az Örökkévaló létét, akár tudatlanságból, akár – ami rosszabb – tudatosan. A bolond és a gonosz fogalmának rokonságára, sőt összekapcsolódására már korábban rámutattak, így Söveges Dávid OSB is a karácsonyi játékokról írt könyvében: „A középkori ember Isten ellenségeit komikus, nevetséges alakoknak látta: »Dixit insipiens in corde suo: Non est Deus – Mondá az esztelen szívében: Nincs Isten.« Tehát komikus alak az ördög és a bűnös. Sőt, nincs is nagy különbség az ördög és a bolond között.”¹¹

Még a kísértő, a paradicsomi kígyó alakjában megjelenő Gonosz is tartozhat ebbe a kategóriába. Példa rá a Maria Laach-i bencés apátság egyik román kori oszlopfője, amelyen az Éva alakja mellett tekerődző, emberfejú kígyó hosszú, hegyes süveget visel – tudomásom szerint ez a bolondsapka egyik legkorábbi ábrázolása.¹²

A Sátán és az esztelen képi megfeleltetése látható a *Speculum humanae salvationis* című középkori traktátus 15. századi, németalföldi nyomtatott kiadásában, ahol Krisztus megkísértése és az ördög legyőzésének egyik ószövetségi előképe, Dániel próféta sárkányölése van párhuzamba állítva. A jelenet Baál templomában játszódik, az oltáron álló bálványszobor viszont egy sípoló, csörgős-szamárfüles sapkát viselő bolondot ábrázol.¹³ Mivel a pogány bálványokban régóta az ördög megtestesülését látták, elláthatták az *insipiens*, a bolond külső jegyeivel is.

10 Ez utóbbinál általában a bölcsesség egyenlő az istenfélelemmel. („ecce timor Domini ipsa est sapientia”).

11 Söveges Dávid: *A karácsonyi játék*, Kir. Magy. Egyetemi ny., Budapest, 1943, 44.

12 Herwegen, Ildelfons: Ein Kapitell in der Vorhalle der Abteikirche Maria Laach, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das Alte Erzbistum Köln*, 115. 1929, 115.

13 Wilson, Adrian, Lancaster Wilson, Joyce: *A Medieval Mirror*, University of California Press, Berkeley, 1984, 166. Interneten: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft7v19p1w6/> A fametszet külön: https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft7v19p1w6&doc.view=popup&fig.ent=https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/data/13030/w6/ft7v19p1w6/figures/ft7v19p1w6_00137.gif Megjegyzendő, hogy a Dániel könyvéhez utólag kapcsolt történet (Dán 14) csak a katolikus bibliakiadásokban található, a protestáns fordítások mind a Zsuzsanna-történetet, mind pedig a Baál-papok csalárdságát és a babiloni sárkány megölését tartalmazó 13. és 14. könyvet mint apokrifot elvetették.

Mindezek alapján érthető, hogy miért lesz ennyire negatív konnotációja a fogalomnak, nemcsak szóban, hanem képben is.¹⁴ Ugyanakkor – visszatérve Foucault által is felvetett fentebbi ket-tösségre – azt sem felejtjük el, hogy az emberi bölcsességet az együgyűség miként szégyenítheti meg, ahogy arra Pál apostol is utal (1Kor 1,18–24).

Dixit insipiens in corde suo

A bolond ember középkori ábrázolása leggyakrabban a zsol-tároskönyvek díszes D iniciáléjában fordul elő, a 13., illetve az 52. (53.) zoltár kezdetén: „Dixit insipiens in corde suo: non est Deus” – „Ezt mondta a balgatag az ő szívében: nincs Isten” (Ps [Vg] 13,1; Zsolt 14,1, illetve Ps [Vg] 52,1; Zsolt 53,2). Ez a zoltárvers évszázadokon át fontos eleme a fentebb említett, össze-tett „bolondképnek”. Gilbert Générard, a 16. század nagy te-kintélyű zoltármagyarázója részletesen elemzi az eredeti héber *nabal*ból (‘bolond, balga’) fordított latin *insipiens* tulajdonságait: nem csupán kirívóan buta, hanem elvetemült is, és az ostobasá-got összeköti a gonoszszággal.¹⁵

A korai példákön a „bolondság/balgatagság” külső ismérve a zavarodott elméjű, a társadalmi konvenciókból kilépő örült ru-hátlan, legfeljebb egy kis lepellel takart figurája.¹⁶ A meztelen-ség ebben az esetben a kirekesztettség jele – letépi magáról a tár-sadalom által kötelezőnek tartott ruházatot, ezzel ki is rekeszti magát az ember közösségből. Ezt a momentumot megtaláljuk a

- 14 A bolond képi ábrázolásáról, ikonográfiájáról általános összefoglalót ld. Sul-livan, Margaret A.: Fools / Folly, in Roberts, Helene E. (ed.): *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, Fitzroy Dearborn Publ., Chicago, 1998, 329–336.
- 15 „non insipiens proprie, sed sceleratus, qui stultitiam improbitate habet conjunctam,” etc. Genérardus, Gilbertus: *Psalmi Davidis vulgata editio, calendario Hebraeo, Syro, Graeco, Latino ... tertia editio*, Parisiis, P. l’Huillier, 1588, 35. (első kiadás: Parisiis, 1577; magam a 3. kiadást használtam). A Générard-magyarázatra – közelebbi forrásmegjelölés nélkül – utal Klezsó József: *Mozgalom a bölcsészet terén, V. Religio*, 2. félév, (1859), 17, 137.
- 16 Terjedelmi okokból csak néhány jellegzetes példát tudunk erre a típusra felsorolni: *Aquitániai Leonóra zoltároskönyve*, Fécamp apátság, Normandia, 1185 körül, D iniciálé, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KB 76 F 13, f. 75r, képhivatkozás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Psalms_52%2C_Dixit_insiens_in_corde_suo%2C_non_est_deus%2C_David_and_Abigail_-_Psalter_of_Eleanor_of_Aquitaine_%28ca._1185%29_-_KB_76_F_13%2C_folium_075r.jpg Psalterium, Würzburg, 1255–60 között, D iniciálé, Melk, bencés apátság, Cod. 1903, f. 63, in Tietze, Hans: *Die Denkmale des politischen Bezirkes Melk. Mit Beiträgen von Eduard Katschthaler, Hugo Obermaier und Heinrich Sitte* (Österreichische Kunsttopographie 3). Schroll, Wien, 1909, 334.; Vaux Psalter, Anglia, 14. sz. eleje, D iniciálé, Lambeth Pa-lace Library, London, MS 233, f. 82v. Képhivatkozás: <https://pbs.twimg.com/media/DEJUw1IXkAIOaPJ?format=jpg&name=large> stb. Ez utóbbiról és a meztelen/félmeztelen bolond-ábrázolásokról: Newton, Stella Mary: *Fashion in the Age of the Black Prince: A Study of the Years 1340-1365*, The Boydell Press, Woodbridge, Suffolk, 2002, 84.

megszállotról (ördögösről) szóló evangéliumi történetben is, aki „sem ruhába nem öltözött, sem házban nem lakott, hanem a sírboltokban” (Lk 8,27), s akiből Jézus egy légiónyi ördögöt űzött ki. (Az evangéliáriumok megfelelő illusztrációi ebből a szempontból ritkábban követik a megfelelő szöveget, ilyen például a Getty Museumban őrzött, 1000 körül, Canterburyben keletkezett biblia-illusztráció;¹⁷ inkább egy szakadt inggel jelzik ezt aényt, ám így is feltételezhető a kapcsolat az általunk tárgyalt kérdés-körrel.)

A zsoldároskönyvek bolondja jobbában hatalmas bunkósbottal hadonászik, baljával sokszor egy kerek tárgyat tartva – amit hol sajtnak, hol kenyérnek, hol süteménynek, hol golyóbisnak, hol almának magyaráznak, mint pl. John Ruskin: „Ezt az esztelenséget a korai képírás és kézirat-színezés félmeztelen ember gyanánt ábrázolja, aki falánkan harap almába vagy más gyümölcsbe, és bunkósbotot suhogtat, ezzel azt mutatva, hogy az esztelenségnek két fő ismertető jele az érzékiség és az erőszak, amely az istentagadásra vezet. Az alak a korai zsoldárosokban mindig D betűt ábrázol, mellyel az ötvenharmadik zsoldár kezdődik: »Dixit insipiens«.”¹⁸

Első pillantásra valóban nem vehető ki a két attribútum igazi rendeltetése. A bolond azonban gyakran egy király alakjával együtt jelenik meg – minden bizonynal a zsoldáros Dávid királyról van szó –, ellentétpárba van állítva a bölcs uralkodóval. (Itt „a prédikátornak, Dávid fiának, Jeruzsálem királyának” [Préd 1,1], azaz Salomonnak a személyére is gondolnunk kell).¹⁹ Ezért

17 Mindkét oldalán illuminált lap egy bibliából, Canterbury, 1000 körül, Getty Museum, Los Angeles, ltsz. Ms. 9, leaf 1 (85.MS.79.1.recto), képhivatkozás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/37/The_Miracle_of_the_Gadarene_Swine_-_Google_Art_Project.jpg A pszichológiai pontosság-ra törekvés leginkább James Tissot 1885–1895 között készült vízfestmény-sorozatán látható („*My name is Legion*”, Brooklyn Museum, New York City, ltsz. 00.159.104, képhivatkozás: https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/00.159.104_PS2.jpg és „The Two Men Possessed with Devils”, Brooklyn Museum, ltsz. 00.159.105, képhivatkozás: https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/00.159.105_PS1.jpg

18 Ruskin, John: *Velence kövei*, ford. Geőcze Sarolta, 2. köt. MTA, Budapest, 1897, 398.

19 Ez elvezet minket egészen a Salamon és Markalf-történetekig, amelyek a bölcs, de haragra is gerjedő uralkodó és a csípős (sőt mosdatlan) nyelvű bolond vitatkozásán, illetve ez utóbbi „tréfáin” alapulnak. Jelenlétük és népszerűségük az európai irodalomban a 11. századtól a 16. századig törtélen. Vö. Griese, Sabine: Eine Autorität gerät ins Wanken. Markolfs Worte und Taten gegen Salomon in der Literatur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, *Die Bibel in der Kunst / Bible in the Arts*, Online-Zeitschrift, 2017/1. 1–19. https://www.bibelwissenschaft.de/fileadmin/user_upload/Bibelkunst/BiKu_2017_04_Griese_Salomo_Markolf.pdf Nálunk először 1577-ben jelenik meg nyomtatásban, vö. Kószeghy Péter: A humor a 16–17. századi magyar irodalomban, *Bárka*, 2003/5. 40. A D[ixit] iniciálékban szereplő király kapcsán Salamon nevét zárójelben, kérdőjelesen már Douglas J. Gifford felvetette, vö. Gifford, D. J.: Iconographical Notes towards a Definition of the Medieval Fool, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1974/1. 336.

attribútumait nem alaptalanul magyarázhatjuk – a „fordított”, azaz bolond világhoz kapcsolódóan²⁰ – mintegy „fordított” hatalmi jelvényeknek. (Így válik a jogarból furkó, az országalmából sajt, kerek cipó, labda vagy egyéb, „profán” gömb.) Ez az inverzió ugyancsak a „rendellenes állapot, a státusnélküliség, a társadalmon és időn kívül állás”,²¹ egyszóval a kor szemszögéből az abnormalitás megjelenítése. Megjegyzendő még, hogy a bunnósbotnak a korai középkorban van egy másfajta szimbolikus jelentése is: nemcsak fegyver, hanem hatalmi jelvény, rangjelző, amely rokona a királyi vagy hadvezéri pálcának, a marsallbotnak stb.²²

A 14. század első harmadában, még párhuzamosan a ruhátlan *insipiens*-szel, megjelennek a D[ixit] iniciálékban a számunkra is ismerős képi toposz szerinti „bolondruhás”, csörgősapkás alakok, kezdetben ugyan nem tarkabarka, hanem szürke szármárfüles csuklyákkal és a szokásos tárgyakkal. A 15. században viszont már teljes egészében a szórakoztatást foglalkozásként gyakorló, „hivatásos” bolond, a *Schalknarr* figurája foglalja el a korábbi, „elmebeteg” személyiség helyét. E miniatúrák között is találunk azonban példát arra, hogy az eltorzult arc nem csupán grimasz, hanem beteges elváltozás, ami a kor szemléletmódja szerint a lelki rútságot is tükrözi. Ilyen torz arcot látunk egy lombardiai D iniciálén, ráadásul a zöld-piros mi-parti ruhába öltözött félalak súlyos strúmában szenved.²³

A „Dixit insipiens” ábrázolások utolsó fázisa a tényleges, történetileg is létezett udvari bolond megjelenítése. E ritka típus legszebb emléke VIII. Henrik zsoldároskönyve, amelynek miniatúrájában a hárfázó Dávid király nem más, mint maga az uralkodó, az *insipiens* szerepében viszont udvari bolondját, Will Sommers

20 A toposz témájának irodalma igen nagy (pl. Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Századvég, Hajnal István Kör, Budapest, 1998, [A feje tetejére állított világ, 222–227.]); mindezekre ld. újabban Dusnoki-Draskovich József: A fordított világ mentális sémája, in *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai* – Rendi társadalom, polgári társadalom 11, szerk. Sasfi Csaba, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2000, 231–270.

21 Dusnoki-Draskovich, i. m. 232.

22 A kérdéskörre ld. Nadolski, Andrzej: *Odo episcopus baculum tenens. W sprawie obyczajowej hierarchii niektórych rodzajów broni w średniowieczu*, in Kuczyński, Stefan Krzysztof (red.): *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Aleksandrowi Gieysztorowi w czterdziestolecie pracy naukowej przyjaciele, koledzy, uczniowie, PWN, Warszawa, 1976, 421–425. A tölgyfahusáng mint hatalmi jelvény régészeti leletként: Kara, Michał: *Einer hölzerner „Streitkolben” vom frühmittelalterlichen Gräberfeld von Bodzia bei Włocławek. Waffe oder Herrschaftssymbol? Slavia Antiqua*, 57 (2016), 153–168.

23 M.Z.A. monogrammista, *D iniciálé* zsoldároskönyv laptöredékén, Lombardia, 15. sz. D iniciálé, Musée Marmottan Monet, Paris, ltsz. M6047. Képhivatkozás: <https://images-cdn.bridgemanimages.com/api/1.0/image/600wm.MMT.0791820.7055475/278791.jpg>

álló egész alakos hiteles portréját látjuk, még hozzá „civil” ruhában, tehát nem a megszokott bolond-jelmezben.²⁴

Bolondok számárfüles csörgősapkában

Nemcsak a középkori zsoldároskönyvekben, hanem a korai játékkártyák lapjain is megtaláljuk a bolond figuráját. Az egyik ilyen korai, világi ábrázolás az ún. *Hofämterspiel* kártyalapjain található. Az 1455 körül készült kártyacsomag négy színének a Német Birodalom, Csehország, Franciaország és Magyarország címerével jelzett egyes lapjain a különféle udvari tisztségviselők láthatók. A legalsó, egyes értéket az udvari bolond jelenti, utalva arra, hogy betagozódott a fejedelmi környezet struktúrájába, ám az értékrend legalsó szintjét képviseli – bizonyos mértékig megmarad kirekesztettnek.²⁵ Külön érdekesség, hogy nemcsak férfi, hanem nő is játszhatja ezt a szerepet. A férfiak ruházatának már része a számárfüles csörgősapka, szórakoztató funkciójukat kiemeli, hogy mindketten muzsikálnak: a német birodalom bohóca egykezes dobot üt, a másikkal sípot tart, a cseh bolond kámszában, tonzúrával, mezítláb dudál.²⁶ A két női bolond (*Nerrin*) közül a torzan vigyorgó, bomlott hajú, mezítlábas francia kerek tükröt tart, a magyar fejét viszont fehér kendő fedi, sárga köpenybe burkolózik, amelynek alsó szegélyén héber betűk imitációja látható. Mind a megkülönböztető, egyben a középkorban dehonesztáló sárga szín, mind pedig az említett írásforma egyértelműen antiszemita utalást hordoz.²⁷ (Utóbb a női udvari bolond eltűnik az ikonográfiai anyagból.)

Utóbb már maga a bolondsapka lesz jelzésértékű, és függetlenedik a hivatásos vásári mulattató (*Schalknarr*) vagy az udvari bolond személyétől. Funkciója, hogy minősítse az ábrázoltat. Így kerül minden fejre Sebastian Brant híres művének, a *Narrenschiiff*nek,²⁸ a *Bolondok hajójának* valamennyi illusztrációján. A mű magyar tolmácsolója, Márton László a műfordításához kapcsolódó tanulmányában nemcsak a szövegre és annak

24 Jean Mallard: *VIII. Henrik zsoldároskönyve*, 1540 körül, British Library, London, Royal 2 A. XVI, f.63v, képhivatkozás: <https://images-cdn.bridgemanimages.com/api/1.0/image/600wm.XXX.41896230.7055475/3266635.jpg>

25 Sawitzki, Mandy, Hoffmann, Detlef: *Der Narr – ein König ohne Krone. Einblicke in die Hierarchien spätmittelalterlicher Spielkarten*, in Malke, Lutz S. (hg): *Narren. Porträts, Feste, Sinnbilder, Schwankbücher und Spielkarten aus dem 15. bis 17. Jahrhundert*, Faber & Faber, Leipzig, 2001, 87–110.

26 *A német bolond*, Kunsthistorisches Museum, Bécs, ltsz. Kunstkammer 5113, kép és leírás: https://www.khm.at/objektdb/detail/91113/A_cseh_bolond, KHM, Bécs, ltsz. KK 5106, kép és leírás: <https://www.khm.at/objektdb/detail/91113/>

27 *A francia bolondnő*, KHM, Bécs, ltsz. KK 5124, képhivatkozás: https://imageapi.khm.at/images/91131/KK_5124_1.jpg *A magyar bolondnő*, KHM, Bécs, ltsz. KK 5085, kép és leírás: <https://www.khm.at/objektdb/detail/91092/>

28 Brant, Sebastian: *Daß Narrenschiff ad Narragoniam*, Johann Bergmann von Olpe, Basel, 1494. 1497-es latin nyelvű kiadása nyomán egész Európában ismertté vált.

forrásaira koncentrált, hanem a 112 fejezetet egyenként illusztráló fametszetek sorozatára is, kifejtve, hogy a modern fordítás elkészítésekor figyelembe kell venni az eredetiben szereplő képi megjelenítéseket, hiszen „az illusztráció is egyfajta grafikai »fordítói« feladatot jelenthet”. Szöveg és kép összetartozását pedig így summázza: „a bolondallegória összes képi változata ráfűződik a gnómaszerű példák sorára”.²⁹ A sok illusztráció szükségessége tette, hogy a vezető mesteren kívül még legalább négy másik fametszőt is foglalkoztassanak. A legtöbb ábra alkotójának – több mint egy évszázadig tartó vita után – a művészettörténész közmegegyezés Albrecht Dürert tartja, aki 1493-ban, vándorévei során a *Bolondok hajója* kiadási helyszínén, Bázelen tartózkodott; az 1490-es években készített egyéb illusztrációi stíluskritikailag egybeesnek a *Narrenschiff* képeivel.³⁰

A bolondjelvények hamar bekerülnek a képi propaganda fegyvertárába is, elsősorban a reformáció hitvitái során használják az ellenfelek. A franciskánus Thomas Murner *A nagy lutheri bolondról* (*Von dem grossen Lutherischen Narren*, Straßburg, 1522) írt vitairatának címlapképén – nem kis öniróniával, vezetéknevéből képzett szójátékkal – saját magát ferences habitusba bújt macskaként ábrázolja, amint a hatalmas, szárnycsőrű bolondsapkát viselő Luthert földre taszítja és kötéllal fojtogatja, a fuldokló reformátor pedig kénytelen apró bolondokat kihányani a szájából – vagyis, ahogy a szerző véli, bolond beszédével bolondokat csinál.³¹

Az esztelenséget jelképező csörgősipka ráhúzható az órült divatokra is. Hollandiában a 17. század elején valóságos tulipánmánia dühög: egy-egy különleges hagymáért vagyonokat adnak, majd mennek tönkre a gazdag polgárok. (Mindez az adott kor Németalföldjén nemcsak az észszerűtlen tékozlás jelképe, de szembemegy a protestáns etikával is.) Pamfletek és karikatúrák próbálnak küzdeni ellene – e harc egyik jellemző emléke az a metszet, melyet Pieter Nolpe festménye után Cornelis Danckerts készített. „Flóra bolondsapkája – az 1637-es esztendő csodálatos képe, amikor az egyik bolond a másikat költötte ki, a gazdagok a jólétüket, a bölcsek pedig az eszüket veszítették el.”³² A magyarázó szöveggel is ellátott lapon látható hatalmas bolondsapka mélyén, „A bolond [tulipán]hagymákhoz” címzett sötét kocsmában

29 Márton László: Száz bolondságból egy bölcsesség. A Bolondok hajójáról és Sebastian Brantról, *Holmi*, 1999/4. 485.

30 Lemmer, Manfred: *Die Holzschnitte zu Sebastian Brants "Narrenschiff"*, Insel Verl., Leipzig, 1979, 126–127.

31 Maué, Hermann: Bildpropaganda und Satire zur Zeit der Reformation, in Daniel Hess, Daniel, Hirschfelder, Dagmar (Hg.): *Renaissance, Barock, Aufklärung – Kunst und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 2010, 138–148. /Die Schausammlungen des Germanischen Nationalmuseums, Bd. 3./

32 *Floraes Gecks-kap*, rézmetszet, 136 x 156 mm, British Museum, London, ltsz. 1849,1208.350, kép és leírás: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1849-1208-350

gyűlt össze a tulipánkereskedők társasága. Kinn, a baloldalon árverési kikiáltó ágál, mögötte a gyanútlan áldozatokat az ördög várja egy horgászbottal, amelyre csaliként vételi szerződések – és ismét csak egy bolondsipka van tűzve. Mellettük kosárból öntik ki a pénzt, alul viszont a méregdrága, de már elhervadt tulipánokat a szemétdombra talicskázzák. Jobbfelől a háttérben a romlott és céda Flóra istennőt szamarháton seprüzik ki a városból – aki nek, esztelenségük okán, olyan sokan odaadták magukat.³³

E világ bolondja és a bolond világ

A reneszánsz és a manierista művészetben már nem elégednek meg az ostobaság kosztüm-attribútumaival, hanem szövevényes ikonológiai jelképrendszer segítségével bonyolítják a tartalmi összefüggéseket. Ennek egyik példájaként egy 16. századi, italianizáló németalföldi grafikai lapot idézhetünk. A jelzés nélküli rézmetszet allegorikus jelenetének főszereplője „e világ bolondja” (*Stultus mundanus*), bolondruhában, sapkáján kakasfej és csörgős szamárkül, melyen fülbevalóként ott fityeg a *sphaera*, a világgömb. Egyik lábával lepergő homokórán áll, másik lába már a sírgödörben van. Kezében dagadt pénzeszacskót szorongat, és a Hazugság (*Mendacium*) álorcás, kétféjú, egytestű árnyalakja által eléje tolt bőségszarura tekint, amelyből pohár (részségység), ruhátlan nőalak (bujaság) és korona, királyi pálca (hatalom) emelkedik ki. Szorosan mögötte a Vélemény (*Opinio*) – pontosabban a Balítélet (vagy Képzeltetés) – ezekre a mulandó javakra mutogat, és szemüveget tesz a *Stultus* orrára (ez kétségkívül a mai „rózsaszín szemüveg” fogalom előfutára). A mögöttük futó meztelen Igazság (*Veritas*) nőalakja hiába tartja oda a fészületet, az ostoba nem figyel rá.³⁴ A kép alján a latin szöveg megadja az allegória értelmét, a magvetőről szóló példabeszéd egyik versével: „Amely pedig a tövisek közé esett, ez az, aki hallja az ígét, de e világnak gondja és a gazdagságnak csalárdsága elfojtja az ígét, és gyümölcsöt nem terem.” (Mt 13,22)

Hogyan lehet viszont az egész világ bolondságát, a bolond világot egyszerű módon ábrázolni? A megoldás: ráadunk egy szamárkülű csörgősapkát. És ez nem pusztán elvont eszmefuttatás, hanem konkrét ikonográfiai dokumentum. 1587 táján egy ismeretlen grafikus – akinek nemcsak személyazonosságáról, hanem művének tényleges céljáról máig vitatkoznak – egy Ortelius-féle világtérkép köré rajzolta a bolondok jeles fejfedőjét, kezébe szappanbuborék fúvására alkalmas csövet adott a bolondjogar helyett, s a képet szentírási és ókori aranymondásokból merített

33 Holub, Hans-Werner: *Wirtschaftskrisen. Eine Einführung*, LIT Verl., Berlin, 2021, 48–49.

34 Ismeretlen németalföldi mester, rézmetszet, lapméret 285 x 373 mm, Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel, Graph. Res. D: 290.2. Kép és adatok: <http://diglib.hab.de?grafik=graph-res-d-290-2>

latin kommentárokkal látta el.³⁵ A csörgősipka számárfülein egy Persius-szatíra (megváltoztatott) sora olvasható: *Auriculas asini quis non habet?* (Kinek nincsenek számárfülei?).³⁶ A szappanbuborék a *vanitatum vanitas*ról (hiúságok hiúságáról) szóló bibliai verset idézi (Préd 1,2), magára a bolondsapkás világra pedig egy sóhajtásnyi szentencia vonatkozik: *O caput elleboro dignum!* (Ó, hunyorra méltó fej!). A mérgező fekete hunyort ugyanis a közép-korban az őrület elleni orvosságként is alkalmazták – nem sok sikerrel. A világ bolondságára pedig nemcsak a *Helleborus niger*, de annál jóval erősebb medikamentumok sem használnak.

35 Jacobs, Frank: The Fool's Cap Map of the World, *BigThink*, *Strange Maps*, Sept. 14, 2010, <https://bigthink.com/strange-maps/480-the-fools-cap-map-of-the-world/> Kép és leírás: National Maritime Museum, Greenwich, London, <https://www.rmg.co.uk/collections/objects/rmgc-object-206385>

36 A Lucius Annaeus Cornutus által megváltoztatott Persius-verssorra ld. Takács László: Szamárfülű delfin, avagy auriculas asini quis non habet? in „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007, 1273–1274.